

NEWS

OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

SERIES OF SOCIAL AND HUMAN SCIENCES

ISSN 2224-5294

Volume 6, Number 298 (2014), 212 – 220

LITERARY HERITAGE OF POET TOKTAĞУЛА IS A SPIRITUAL VALUE OF TURKIC PEOPLE

T. S. Tebegenov

Kazakh national pedagogical university named after Abai, Almaty, Kazakhstan

Key words: spiritual treasures, art of word, heritage, traditions, poets, poetry, descendants.

Abstract. Heritage of art of word is a well of priceless treasure of turkic people. The traditional poetry of akynov brought up an artistically-aesthetic world view for descendants, people saved verbal work, during centuries passed to the generations these priceless creations. Creations of poets of ancient, medieval history of turkic people, three-copeck Piece of Horde, Моғолстана, Kazakh khanates, modern states (Turkish Republic, Republic of Kazakhstan, Republic of Uzbekistan, Kyrgyz Republic, Republic of Turkmenistan, Republic of Azerbaijan) equally with world artistic masterpieces included in the treasure-house of world culture.

ӘОЖ 573.72

ТОҚТАҒУЛ АҚЫННЫҢ ӘДЕБИ МҰРАСЫ – ТҮРКІ ӨРКЕНИЕТІНІҢ РУХАНИ ҚҰНДЫЛЫҚ ҚАЗЫНАСЫ

T. C. Тебегенов

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан

Тірек сөздер: рухани құндылық, сөз өнері, мұра, дәстүр, ақын, поэзия, ұрпақтар.

Аннотация. Түркі өркениетінің рухани құндылық қазынасы – сөз өнері мұралары. Дәстүрлі ақындар поэзиясының ұрпақтардың көркемдік-эстетикалық дүниетанымын қалыптастырған, дамытқан ұлағай ғасырлар бойы халықтардың сақталу негізі болып келеді. Түркі халықтарының ежелгі, орта ғасырлар және Алтын Орда, Моғолстан, Қазақ хандығы, қазіргі заманғы дербес мемлекеттік құрылымдар (Түркия Республикасы, Қазақстан Республикасы, Қырғыз Республикасы, Өзбекстан Республикасы, Түркменстан Республикасы, Әзірбайжан Республикасы) дәуірлеріндегі дәстүрлі ақын-жырауларының мұралары әлемдік әдеби үдеріс тұтастығымен бағаланады.

Қазақстан Республикасының Президенті, Ұлт Көшбасшысы – Елбасы Н. Ә. Назарбаевтың түркі халықтарының ғасырлар бойы ұмытылмай, сақталып келген рухани дүниетаным сабақтасығы арқылы қазіргі және болашақтағы жаңа буын ұрпақтардың қалыптасуына байланысты пікірі бәріміздің бағдарымызға алынып отыр:

«Қазіргі ғаламдану үдерісі, халықаралық қарым-қатынастар өрісінің ашылуы, соның ішінде ғылыми ақпараттық кеңістіктің кеңеюі – көптеген көкейкесті күрделі проблемаларды бірлесіп шешуді талап ететіні мәлім.

Бұл ретте түркі өркениетінің текті де терең тамырлы тарихы мен төлтума мәдениетін биік парасат үдесінен терең таразылаудың, оны кейінгі ұрпақтың сана-сезіміне сіңірудің, олардың бойына ешкімнен кем түспейтін тарихының барына, яғни кемел келешегінің барына деген сенімді дарытудың, сол арқылы отаншылдық сезімін тәрбиелеудің біз үшін маңызы да, мәні де ерекше» [1, 11-12-бб.]

Кыргыз халкының дәстүрлі ақындар поэзиясы да жалпытүркілік және әлемдік әдеби дамудың шығармашылық қозғалысы аясында даралана байқалады. Ақындардың азаматтық-отаншылдық ойлары өздерінің туған Отанына, атамекені Кыргыз Еліне арналған перзенттік махаббат сезімімен жырланған. Кыргыз елінің географиялық кеңістігіндегі Алатау атырабын, Ыстықкөлді, ауылдарын, ағайынын азаматтық-отаншылдық, жауынгерлік-қаһармандық дәстүрлерін өмір бойы ардақтаған ұрпақтарының ұлттық ұстанымын ақындарының үздіксіз жырлағанын білеміз.

Тоқтағұл Сатылғанов (1864–1933) – XIX ғасырдың соңғы ширегі мен XX ғасырдың алағашқы отыз жылы кезеңіндегі кыргыз поэзиясының көрнекті ақыны. Ақынның әдеби мұрасы кыргыз поэзиясының азаматтық-философиялық сарынды халықтық-эстетикалық ұстаным тұрғысында жырлануымен ұрпақтар жүрегінен орын алған. Дәстүрлі ақындар поэзиясының ұрпақтарды тәрбиелейтін дидактикалық-педагогикалық, философиялық-психологиялық сарынды ықпалды қызмет арқылы сөз өнерінің мәңгілікке жалғасатын ұлағаты танылады. Тоқтағұл шығармашылығын құрайтын суырыпсалма (импровизация) ақындығы, орындаушы қомузшылығы, күйші-композиторлығы, әншілігі-жыршылығы – кыргыз және туысқан түркі халықтарының ата-бабалық дәстүрлі өнердің қуатты, көрнекті көрсеткіші.

Ақын поэзиясындағы азаматтық-отаншылдық сарынды лирикалық өлеңдері айрықша саралана көрінеді. Ақынның шығармашылық ғұмырнамасы туған Отаны Кыргыз Еліндегі және Ресей отаршылдары мен жергілікті билеушілердің (бай-манаптардың, ишан-қалпелердің) жазалауымен Сібірде айдауда болған кезеңдерден құралған. Өмірінің соңғы онжылдықтарын Кыргыз Елінің Кеңес заманындағы жаңалықтарының ортасында өткізген. Сондықтан ақынның азаматтық-отаншылдық сарынды жырларында туған Отанын – Кыргыз Елін, Алатауын, Ыстықкөлін, Таласын, туған мекені Кетмен-Төбесін сүйген, алыста жүргенде аңсаған романтикалық әуендер үнемі басым жырланған. «Жерді көргенде», «Аңсаған елім аман ба?», «Күңірене күй шалдым», «Елімді тауып тұрамын», «Жәрдем қылдың қалың ел», «Ардақты Талас қалың жұрт», «Сәлем бердім сағынып», т.б. жырларында туған топырағын, атамекенін шексіз перзенттік махаббатпен сүйген кыргыз халқының ұлттық жан ділі болмысын сезінеміз. Он жыл бойы Сібірдің қалың ормандарында тұтқындық азапты көрген туған жерімен қауышқандағы тебіреністері әлем поэзиясындағы азаматтық лириканың поэтикалық табиғаты үндес сезіледі:

...«Ауылыма жетсем!» – деп,
Аңсап кетіп барамын.
Кетмен-Төбе жерімді
Беттеп кетіп барамын
...«Елге барып өлсем!» – деп,
Тілеп кетіп барамын.

...Кетмен-Төбе, кенен сай,
Аңсаған жерім көрінді.
Тоқтата алмай бойымды
Көңілім неше бөлінді.
Сағынған жерді көргенде
Көзімнің жасы төгілді.

«Жерді көргенде» өлеңінен

Ақынның азаматтық сарынды жырларының бірқатары өзімен замандас шығармашылық ортасындағы тұлғаларға, өзі өнер жолына баулыған шәкірттеріне арналған. Ақындық өнердің халықтың рухани салауатты болуына қызмет етуін ұстанған тәлімгерлік-тәрбиешілік мұратын, өнердегі табиғи дарындылықтың, таланттылықтың эстетикалық мәнін, сөз бен саз тұтастығындағы шығармашылық өнер күдіретін, т.б. – бәрін де көркемдік ойлау дүниетанымы аясында жырлаған. «Қыргыздан талай жыршы өткен», «Тоқтағұл мен Қалықтың танысуы», «Тоқтағұлдың шәкірті Қалықты елге танытқаны», «Тоқтағұл мен Ешмәмбет», «Тоқтағұл мен Қорғал», «Тоқтағұл мен Тоғолоқ Молда», «Тоқтағұл мен Барпы», «Тоқтағұл мен Алымқұл», «Тоқтағұл мен Шаршен», «Айдаралы жорғалақ», т.б. өлеңдерінде түркі халықтарының ежелші ата-бабалар қалыптастырған өнернамалық дәстүрін жалғастыра дамтықанын танимыз.

Туған халқының ұрпақтарды азаматтық-отаншылдық, жауынгерлік-қаһармандық рухпен тәрбиелеуінде ғасырлар бойы үздіксіз жалғасқан ақындық пен жыршылық өнер тұтастығының тәлімгерлік-тәрбиешілік қуатын дәріптеген. «Қыргыздан талай жыршы өткен» толғауында бұрынғы-соңғы ақын-жыршыларды, жомықшыларды (Солтабай, Тыныбек, Балықауыз-Бекмұрат, Найманбай, Музооке, Есенаман, Шонды, Көшубай, Сартбай, Нұрмолда, Оразалы, Бекназар, Ешмәмбет, Жеңіжоқ, Құрман, Жаңабай, т.б.) атайды, көркемдік дәстүрді үзбей жалғастырған халық таланттарының өнегелі жолын мадақтайды:

Қырғыздан неше жыршы өткен,
Талайы мұнды күй шерткен.
Бірінің жолын бірі алып
Бара-бара күшейткен.
...Біз секілді олар да,
Бірінен бірі үлгі алған .

Тоқтағұл ақынның азаматтық ұстанымдағы сыншыл сарынды өлеңдері («Арзыматқа», «Бес қабан», «Ишан қалпе», «Дүниеқор ишан», «Еселбай», «Тоқтағұлдың төрелерге жырлағаны», «Қош, елім», «Келер мен екен кең заман», «Тоқтағұлдың Нәкен ақынды қорлаған Қарамырзаны жөнге салғаны», «Манабыңмен жерге кір!» т.б.) тұрмыстық-әлеуметтік қарым-қатынастар жүйесіндегі жеке адамдардың қарапайым халыққа жасаған озбырлықтарын, зұлымдық-жауыздық іс-әрекеттерін айыптайды. Бұл – қырғыз және әлем халықтарының көрнекті қайраткер ақындары поэзиясындағы классикалық дәстүр.

Ақынның бірқатар өлеңдерінде («Қиындық түсті басыма», «Айналған таудың бүркіті», «Еліме қашан жетемін?», «Тұтқын жыры», «Тұтқындағы армман», «Бос қой біраз қолымды», «Жолдас болма жаттарға!», «Қомуз жоқ шыдап тұрмадым», «Қашу», «Ағайын таптым орыстан», «Қашып келе жатқанда», «Көшеде өлер күнім бе?», «Қазақ жерінде», т.б.) жазықсыз жазаланып, Сібірге айдауда болған, қуғын-сүргіннің азабын көрген онжылдық қайғы-қасірет жырланған. Туған Отанынан айдалып бара жатқандағы, одан кейінгі Сібірдегі тұтқындық кезеңіндегі отаршылдардың қорлау іс-әрекеттері, тұтқыннан қашуға көмектескен орыс достары (Харитон, Ермолай), қашып келе жатқан айлардағы қиындықтары, Қазақ Елінен көрген бауырмалдық-ағайындық қамқорлық пен қиындық – бәрін де аталған жырларынан оқимыз. Ақынның сыншыл реалистік бағалауларынан қырғыз бен қазақ халықтарының ортасындағы билік пен байлық иелеріне тән зорлықшылдық, озбырлық, қатыгездік іс-әрекеттер де айыпталған. Тоқтағұлдың өршіл рухын жоғалтпай, қаншама қиындық көрсе де мойымай, күрескерлікпен, қайсарлықпен өмір сүргенін жырлағаны – ұрпақтарға тағылым:

... Төрәні төре демеспін,
Төбемнен басып ұрса да.
Арқан салып мойным
Қара дарын құрса да.
Қайран тілім жаңылмайды,
Падишаң қарап тұрса да.

Қайыспаймын қиындыққа
Қаптатып дария бұрса да.
Бегіңді бегім демеспін,
Пешенемде тұрса да.
Бас имеймін өлгенше
Бетімді тіліп ұрса да.

Ана – әлем халықтарының фольклор мен әдебиет мұраларындағы көрнекті орын алатын тарихи-поэтикалық бейне. Тоқтағұлдың «Қош, апеке!», «Апекем, аман барсың ба?» атты арнаулы жырларында да, сонымен бірге, Сібірдегі онжылдық айдаудағы және қашып келе жатқандағы, елге оралғандағы туындыларында да анасының бейнесін, оған деген перзенттік махаббатын романтикалық-реалистік сарындар тұтастығындағы лирикалық-психологиялық көңіл-күйімен тебірене толғаған. Перзентін жарық дүниеге әкелген аналарға ортақ тағдыр суретін көз алдымызға елестетеді:

Айналайын, апеке,
Балапандай баққансың.
Ақ сүтінді емізіп
Бауырыңа басып жатқансың
Маған ұқсаған жалғызды
Зарлап жүріп тапқансың
«Қош, апеке!» өлеңінен

Азаматтық сарынды өлеңдерінде үнемі анасын жеке тармақтарымен жыр арқауына алып отыратын ақынның «Апекем, аман барсың ба?» атты жырында да перзенттік сезім айрықша дараланған. Сексенге келсе де перзентіне деген аналық махаббатының оты лаулаған анасының бейнесін, оның жан ділі болмысын романтикалық-реалистік бейнелеулерімен өрнектеген:

...Алты арқар жұлдыз батқанша,
Алты айналып емізген.
«Анық ақын Тоқтағұл
Кімнің ұлы?!» дегізген.
Жеті арқар жұлдыз батқанша,

«Іргелі жұрт та сайраған
Кімнің ұлы?!» дегізген.
Айдалып келдім алыстан,
Ақтауға ақ сүт қарызынды.
Өлдилеп мені тыңайтқан
Апакем, аман барсың ба?

Тоқтағұл ақын поэзиясының тұтас сипаты ойшылдық дүниетанымы аясында жырлануымен ерекшеленеді. Философиялық-дидактикалық сарынды өлеңдерінде («Бола ма?», «Боласың ақын», «Немене қызық?», «Насихат», «Өсиет», «Өнеге жырлары», «Нұсқалы жыр», «Терме», «Дүние сорлы», «Аққан су», т.б.) ойшыл ақын тіршілік қозғалыстары, құбылыстары, қасиеттері жүйесіндегі әрі үндескен, сабақтасқан, сонымен бірге, қақтығысқан, тартысқан болмыс шындығын салыстыра, шендестіре жырлаған. Әлем ойшылдарының ғасырлар бойы сөз арқауына алып келе жатқан ағартушылық педагогикалық тұжырымдармен үндес Тоқтағұлдың адамзат ұрпақтарына ортақ тіршілік үндестіктері мен қарама-қайшылықтарын бейнелей жырлау арқылы қырғыз, түркі поэзиясының өркениет кеңістігіндегі гуманистік ұлағаты айқындалған.

Ақын фәни мен бақи дүние жалғастығындағы өткінші кезеңіндегі өмір шындығы қайшылықтарын, құбылыстарын сыншыл реализм рухымен жырлаған. «Дүние» атты өлеңіндегі риторикалық сұрақты («Опасы жоқ дүниенің түбіне қайсың жетерсің?!») қоя отырып, екі құбылыстың сабақтасқан болмысындағы тіршілік қозғалысының шындығын поэтикалық баламалаулармен көркем бейнелеген:

Келерінде, дүние,
Толысып тұрған Айдайсың.
Кетерінде, дүние,
Су жүрмеген сайдасың.
Келерінде, дүние,
Айыр өркеш лөктейсің.
Кетерінде, дүние,
Тұлпар мінсең жетпейсің.
Келерінде, дүние,
Ақ үйге салған әйнексің.

Кетерінде, дүние,
Тұтқасы сынған шәйнексің.
Келерінде, дүние,
Ала қар жатқан биіксің.
Кетерінде, дүние,
Мергеннен қашқан киіксің
Келерінде, дүние,
Тасып аққан бұлақсың.
Кетерінде, дүние,
Желсіз өшкен шырақсың.
Дүние шіркін осындай,
Қолыңнан қашқан құсындай.

«Өмір» атты философиялық жырында романтикалық арманды аңсарлы сарынымен тіршіліктегі жақсылық атаулының өткінші емес тұрақты болуын («Ат армас болсашы, жас қартаймас болсашы, қыз құбылмас болсашы, гүлдер солмас болсашы», «Шөп құрамас болсашы, көз мұнарланбас болсашы», «Қартайғанға жиырма бес қайта соғар болсашы», т.б.) аңсайтын адамзат арманын жүйелей жырлаған. Лирикалық толғаныстардың түйіні – адамзатқа ортақ фәнидің өткіншілігін дәлелдеу:

Өлкеге елім толсашы,
Өмір өтпес болсашы.
Жасқа ажал келмес болсашы,
Жақсы адам өлмес болсашы.

Балалықта гүл жайнап,
Балғын құстай толарсың.
Қайран өмір өткен соң
Қайырылып келмей қоярсың.

Тоқтағұл – өмір сұлулығын жыршысы. «Сәні келер ме?» атты философиялық өлеңінде тұлпардың жалы, қарттың асыл сөзі, жердің көк майсасы белдің мыңғырған малы, көлдің қаз, үйрегі, шөлдің саратаны, талдың бүрлегені, шалдың иегіндегі сақалы – бәрі де жаратылыс үйлесімінің сәні екендігін дәйектей толғаған. Табиғаттағы заттар мен құбылыстар сабақтасығына негізделген тіршілік келбеті сәнінің эстетикалық талғам талабына сәйкес көркемдік әлемін көз алдымызға әкеледі:

...Жайкалып егін өспесе,
Жердің көркі бола ма?
Көгерген мұзы болмаса,
Өрдің көркі тола ма?
Жұпары қоса еспесе,
Жердің көркі бола ма?

Философиялық-дидактикалық өлеңдердің халықтық тәлім-тәрбие аясында тіршіліктегі үндестіктер мен қайшылықтар ортасындағы ұрпақтардың адамгершілік-имандылық рухымен қалыптасуына ықпал ететін эстетикалық тағылымы маңызды орын алады. Тоқтағұлдың ойшылдық-ұстаздық ұстанымдағы жырлардың көркемдік түйіні – мағыналы, мазмұнды өмір сүру:

Денің сауда ерінбей,
Бекерлікке берілмей,
Ретіңменен жұмыс қыл,
Еріншек, жалқау дегізбей.

...Жақсы азамат түрленіп,
Жарқылдайды жалындай.
Өзін-өзі асырайды,
Ұрылыққа малынбай.
Ұятын ойлар әр уақыт
Жел сөзге шалынбай
«Насихат» өлеңінен.

Бұл – ақынның ұрпақтарды тәрбиелейтін азаматтық тұғырды танытатын философиялық-дидактикалық өнегелі ұстаным көзқарасы.

Тоқтағұлдың әдеби мұрасындағы махаббат лирикасы сарынындағы жырлары («Күлипа, Күлжар-ғашық қыз», «Алымқан», «Күліп қойсаң жарқылдап», «Ерке сары», «Насылқан», «Бақтықыз», «Гүлдеп ал», «Қызыл көйлек», «Ақылман сұлу жар болса», «Тотуя», т.б) да ұлттық-этнографиялық сипатымен ерекшеленеді. Қырғыз аруларының оң жақта жүрген жайнаған қыз кезі, балалық шақ пен бойжеткен кезені, ерге жар болу кезеңдерінің бәріне ортақ жан мен тән сұлулығы тұтастығын романтикалық-лирикалық сыршыл әуендермен толғаған. «Ақылман сұлу жар болса» жырындағы ұрпақтарды өрбітетін сұлу жардың ақылды келбеті, жан ділі әлемінің сұлулығы, қыз бен табиғат әсемдігінің үндестігі- көркемдік эстетикалық көркем кестелі мағыналы өрілімдермен әсерлі жырланған. Азаматтың мағыналы, мазмұнды өмір сүруі ақылды арумен бірге өткен тұрмысы екендігін сүреттей, бейнелей жырлаған. Сұлу қыздың ақылы, ажары мен табиғат құбылыстарының, көріністерінің өзара үндес сұлулықтары арасындағы адам сезіміне тән тұрмыстық қарым-қатынас эстетикасы ұлағатымен ұғындырыла жырлаған:

Бұлбұл, тоты үн менен
Сырласып сырын шешіссең,
Бұралған сұлудың өзіменен.
Жаз салқыны түнменен
Қызғалдақ қызыл гүлменен,
Жарастық өмір сүрілсе,
Жарасқан сұлу қызбенен.

...Арғымық тұлпар болса екен,
Астыңдағы мінгенің.
Әйнектей сұлу жар болса,
Өмірлік боп сүйгенің
Өзгеше болар рахаты
Өтіп кетер дүниенің,
Гүлден шөлге қайырылмай,
Өмірің өтсе армансыз
Сүйгеніңнен айырылмай.

Ақындардың бір-бірімен дидактасуларының нәтижесінде олардың өзара пікірлесулері, сұхбаттасулары түркі халықтарының сөз өнері тарихында өзіндік дәстүрлі өрнектерімен ерекшеленетіні мәлім. Әр алуан тақырыптар бойынша жырлап отырып сұхбаттасу – ақындар өнері болмысының шындығы. Қарапайым халықтың бас қосатын жиындарындағы (той (шілдеhana, тұсаукесер, сүндеттеу, үйлену, қыз ұзату, т.б) жасау, ас беру) ақындардың жиналуында, бас қосуында өлеңмен өрілетін өнер сайыстарының болуы- дәстүрлі жағдай. Қырғыз, қазақ, қарақалпақ халықтарының дәстүрлі ақындар поэзиясындағы жырлап пікірлесулер танысу-сәлемдесу, дидактасу-сұхбаттасу, қағысу-қайымдасу, айтысу-сайысу түрлерінде қалыптасқан. Түркі халықтарының сөз өнер мұраларының дәстүрлі ақындар шығармашылығы негізінде дамуында жыр сайыстарының алуан түрлілігі айрықша даралана байқалады.

Тоқтағұл ақынның осы саладағы жырлары да жүйелене ерекшеленеді: біріншісі- дидактасу-көрісу, танысу-сәлемдесу жырлары: «Ешмәмбеттің Тоқтағұлмен дидактасқандағы сәлемдесуі», «Тоқтағұлдың Ешмәмбетке жауабы», «Балам жоқ», «Тоқтағұл мен Қалықтың танысуы», «Қалықтың Тоқтағұлмен алғаш сәлемдескені», «Тоқтағұлдың шәкірті Қалықты елге танытқаны», «Айдаралы жорғалақ», «Тоқтағұлдың Нәкен ақынды қорлаған Қарамырзаны жөнге салғаны», т.б.; екіншісі-сұрақ –жауап құрылымымен жырланған ғалым-сабақ айтысы: «Ақтұяқ: Тоқтағұл мен Ешмәмбеттің ғалым-сабақ айтысы», «Папы қалпе: Тоқтағұл мен Ешмәмбеттің ғалым-сабақ айтысы», «Тоқтағұл

мен Қорғал: ұстаз-шәкірт айтысы», т.б.; үшіншісі- ақындар айтысы: «Тоқтағұл мен Тоғолоқ Молда», « Тоқтағұл мен Алымқұл», «Тоқтағұл мен Шаршен», « Найманбай мен Тоқтағұл », т.б

Қырғыз ақындарының айтыстары – түркі өркениеті рухани құндылықтар жүйесіндегі өлең сөз бен әуездік-орындаушылық өнер тұтастығымен өрнектелетін шығармашылық даралық көрсеткіштері. Суырып салма ақындық пен жыршылық, комузшылық орындаушылық өнер тұтастығымен тыңдаушыларның көз алдарында өмір шындығы суреттерін бейнелі сөздер, сөз тіркестері тізілген жыр жолдарының , екпінді әуендер мен саздардың түйдек-түйдек төгілу жағдайында орындалуы қырғыз ақындары айтыстарының эстетикалық әсерлілігін айқындайды. Тоқтағұлдың аталған дидарласу-сәлемдесу, таныстыру-арнау жырларында да, түре айтыстарында да ақындық өнердің азаматтық- отаншылдық тұғырнамасы, елішілік татулық, бірлік, ізгілік, қайырымдылық, еңбексүйгіштік, т.б адамгершілік қасиеттер дәріптеледі. Халықтың ауызбіршілігіне, адамдардың тең құқықтылығына нұқсан келтірген әділетсіздік, қатыгездік, озбырлық, дүниеқорлық, сараңдық, екіжүзділік, т.б жағымсыз мінез-құлық иелері сыншыл тілмен айыпталады.

«Ақтұяқ: Тоқтағұл мен Ешмәмбеттің ғалым-сабақ айтысында» өзін Сібірге жазықсыз айдатып, тұлпары Ақтұяқты тартып алып иеленіп жүрген Шайылда болсытың озбырлығын, өктемдігін елдің алдында айыптап жырлаған екі ақынның айтыстағы сыншыл жырларынан кейін ақырында атты Тоқтағұлға қайтарады. Айтыстың халық таразысына, сарабына ұсынылған қорытынды шумақтарын жырлаған Тоқтағұлдың қайсар мінезін айқын танимыз:

Аламан шоғыр қалың жұрт,
Ақынның сөзін тыңдағын.
Ақтұяқ кімнің малы еді?
Аржағын өзің ойлағын.
Ақтұяқ атта арыз тілегім,
Алдыңа, халқым, жырладым
Ақиқат қылып тексертсең,
Ақтұяқты алмай тынбадым.

«Папы қалпе:Тоқтағұл мен Ешмәмбеттің ғалым-сабақ айтысында» да Ислам дінінің қасиетті қағидаларын өздерінің қу құлқындарына ғана пайдаланып жүрген жалған «діндарлар» әшкереленген.

«Тоқтағұл мен Қорғал», «Тоқтағұл мен Тоғолоқ Молда», «Тоқтағұл мен Барпы», «Тоқтағұл мен Алымқұл» – өлең сөзбен ұстаз және шәкірттердің сұхбаттасуы үлгісіндегі туындылар. Тоқтағұл мен шәкірт ақындардың жырларымен дәстүрлі халық өнерін ұлықтаған табиғи таланттардың иелерінің эстетикалық ұстанымдары даралана байқалады. Тоқтағұлдың шәкірт ақындардың сөз өнерін ұстанған көркемдік-эстетикалық жолының халыққа тағылым, өнеге болатын азаматтық, өнернамалық мұрат ұстанымына лайық болуын сыншылдық пен жырлаған:

Ақын болсаң анық бол,
Аузыңнан шекер төгілген.
...Өнерің болса өрге шап
Өрнегің елге жарассын.
Келіп қалсаң оқыстан,
«Біздікіне қонад деп»,
Бір-бірімен талассын.
Есіл өмір барында
Елмен бірге дуылдай бер
Өр үйлерде таң атсын!
«Тоқтағұл мен Қорғал айтысынан»

Тоқтағұл мен Барпы айтысының екінші бөлігінде ұстаз бен шәкірттің өмір, тіршілік құбылыстарының сырларын түсіндіру тұрғысындағы философиялық тұжырымдары шешендік сөз сайысындай төгіледі. Бұлайша шешендік толғаныстармен жауаптасуды ұстаз Тоқтағұл сынақ мақсатында қолданып шәкірті Барпының ақындық-шешендік тапқырлығын анықтау мақсатымен ұсынған:

...Ендігісін бөлек жырлайын,
Ақындығынды сынайын.
Сөз түйінін шешпесең,
Шешендігінді кім білед?
Кереметің болмаса
Шеберлігінді кім білед?

Ұстаз Тоқтағұлдың осылайша шешендік толғаныстарымен өмір сырларының үндестіктері, қайшылықтары туралы байыптауларына орайлас Барпыда пікір жарыс үлгісіндегі ойларын төгеді:

...Арқар менен құлжаның
Оттар жерін кім білед?
Табылмаған тұлпардың
Тоқтар жерін кім білед?
...Бұлбұлдың үнін есітпей
Бұралып гүлдер ашылмайд.
Бұрыннан күйзеліс көп көрсе
Мұндының үні басылмайд.

Осы айтыста Тоқтағұлдың жыр сайыс сынағына ұсынған мынандай сөздерді қолдана құрастыруы ұсынылады: «Біледі», «Алмайды», «Болмайды», «Тұрмайма?», «Жазылад». Сонымен бірге «Менен» қосымшасын тіркеп аяқтау үлгісіндегі кезектесетін сынақ-сайысты да ұсынады. Шәкірт ақын Барпы ұстазы Тоқтағұлдың ұсынған сынақтарының барлығында мағыналы тармақты шумақтармен орындайды, ұстазының алғысын иеленеді.

Ақындар айтыстары – қарсылас ақындардың қоғамдық әлеуметтік ортадағы рухани келбеттерін, адамгершілік қасиет болмысын айқындайтын сыншылдық көзқарастар көрсеткіштері. Өлең сөз өрнектерін құрастыратын табиғи қабылеті болғанымен, өмір сүру ұстанымының тар өрістілігімен, дүниетанымының тайыздығымен ондай ақынсымақтар асқақ өр рухты халықшыл нағыз ақындармен сайыстарда өткір сынның сойылына, соққысына ұшырайтыны мәлім. Тоқтағұл дәулетгілерді мақтап, билік иелеріне жағымпазданып жүріп тапқан малына, дүние мүлкіне мастанған ақынсымақ Найманбайды өткір тілімен әшкерелеп, сынап жырлайды:

Манаптан басқа тілің жоқ,
Қожадан басқа пірің жоқ.
Сенің жырыңды кім ұғар?
Ендеше қылам жария,
Ұғыныңдар, халайық!
Қазы, қарта жегенін
Қаркылдап мақтап жырласа
Қайсы ақынға лайық?

Түркі халықтарының ақындар айтыстарындағы қоғамдық-әлеуметтік қарым-қатынастардағы әділетсіздікті, билік, байлық иелерінің және солардың сойылын соққан жағымпаздарды, жандайшаптарды әшкерелеп сынау ғасырлар бойы жалғасып, біздің дәуірімізге ұласты. Тоқтағұлдың айтыстарындағы әділетсіз тұлғаларды әшкерелеуі, жағымпаздарды сынауы қырғыз поэзиясының күрескерлік сарынды қуатын кейінгі әдеби дәстүр жолына сабақтастырды.

Тоқтағұлдың музыкалық мұрасы – қырғыз халқы өнерінің ғасырлар бойы жинақталған рухани байлығының көрсеткіші. Лирикалық, философиялық-дидактикалық өлеңдері мен айтыстарында да комуз сазы мен жыр мәтіндерін тұтастыра жырлау орындаушылығы жүзеге асырылған. Комуз әуездік аспабын қолымен шерту мен жыр мәтіндерін айту сәттеріндегі бет-әлпетіндегі мимикалық бейнеліліктері, көңіл-күйдің алуан түрлі сезім толғаныстарын танытатын құбылыстары, комуз аспабын ұстаудағы әр түрлі мәнерлі қозғалыстары мәтіндердің композициялық құрылысындағы поэтикалық мағыналық ойларға сәйкес дауыс толқындарының бірде баяу, бірде орташа, бірде көтеріңкі дауысталуы, т.б. – бәрі де қырғыз жыршылығы өнерінің психологиялық күрделі деңгейлі феномен болмысының сипатын құрайды. Қазіргі әдебиеттану терминологиясы жүйесінде қырғыз

жыршыларының (ырчыларының: Балық Құмарұлы, Жеңіжөк, Ешмәмбет Байсейітұлы, Төленбай Ақынбеков, Тайқара Жұмаев, Сыдық Алайчиев, т.б.) сөз арқауындағы күрделі шығармашылық өнер болмысы айрықша бағаланады. Қырғыз халқының жыршылары (ырчылары) мен манасшыларының (манасшыларының: Келдібек, Сағымбай Оразбақов, Саяқбай Қаралаев, Молдобасан Мұсылманқұлов, т.б.) орындаушылық өнер тұтастығы сипатында ортақ үндестік бар. Манасшылар «Манас» атты жыр тармақтарының саны жарты миллионға жуық әлемдік сөз өнеріндегі алып дастанның бөліктерін орындауда мол мәтіндерді жадқа сақтауды, сурыпсалма ақындық шеберлікті тұтастыруымен дараланған. Ал, ақын-ырчылар лирикалық және эпикалық туындыларын да әр түрлі мақамдармен, сарындармен құбылтып орындаған. Тоқтағұл шығармашылығындағы лирикалық өлеңдері мен күйлері де қомуз аспабымен қосыла орындалатын өлең-сөз және әуез-саз тұтастығындағы поэтикалық-музыкалық күрделілігімен жүзеге асырылған. Тоқтағұлдың күй әуендеріне бөленген поэзиялық туындылары тыңдаушы-қабылдаушы халықтың ыстық ықыласын иеленген. Ақын-композитордың осы саладағы шығармашылығын құрайтын «Қамбарқандары», «Кербездері», «Ботойлары», «Тоғыз қайырымы», қомузшылығы, әуенді-мақамды жырлары, қомузшы ұсташылығы, дастаншылығы т.б. әуенді-әуезді мұралары – қырғыздың музыкалық қазынасы. Сонымен бірге, туысқан түркі халықтарының да рухани құндылықтар әлемін байытқан бағалы мұра болып саналады.

Ғасырлар бойы Алатау атырабында қатарлас өмір сүріп келе жатқан қырғыз және қазақ халықтарының рухани мәдениет саласындағы ынтымақтастығы, шығармашылық байланыстары үздіксіз жалғасып келеді. Қазақ поэзиясының бұрынғы-соңғы көрнекті тұлғаларының барлығы да туысқан қырғыз халқының ақындарының, жыршыларының (ырчыларының), манасшыларының, кейінгі толқын шығармашылық тұлғаларының әдеби мұраларына зор құрметпен қарап келеді.

Мысалы, қазақ поэзиясының алыбы Жамбыл Жабаевтың «Тоқтағұлға» [2, 49-б.], «Тоқтағұл», «Қырғыз ұлы», «Оспанқұлға» [3, 155-158-бб.], Кенен Әзірбаевтың «Қырғыз бауырыма», «Қырғыз достарыма», «Тоғолоқ тойында» [4, 64-200-бб.] және көрнекті ақын Қадыр Мырзалиевтің «Қырғыз құшағында» [5, 345-374-бб.] және т.б. ақындарымыздың өлеңдерінде қырғыз ұлтының және оның көрнекті ақын-жазушыларының шығармашылығы туралы көркем ой тұжырымдары жырланып келеді. Мысалы, Жамбыл ақынның «Тоқтағұл» атты өлеңіндегі көркем кестелі бағалау өрнектері түркі өркениеті алыптарының бірі Тоқтағұл тұлғасының поэтикалық болмысын айқын елестетеді:

Жетелеп жұрт қиялын, ойды безеп,
Өшпестей жүрегіне құйған қайрат.
Ерекше өзгелерден қылығы асқан,
Жырына сөз асылын тізген сайлап.

Топ жарған жүзден, мыңнан ел жүйрігі,
Баураған ел жүрегін таң бұлбұлы.
Өзінің бір бойына біткен ақын,
Қырғызда күннің көркі сөздің гүлі.

...Тасындай Тянь-Шаньнің бойы биік,
Тоқтағұл – ерен биік жырдың шыңы.
Сөздері сап алтындай көзді тартып,
Жарқырап жан балқытып тұрар нұры.

...Бөлеген Алатудың ойын, қырын,
Бақыттың жайнап тұрған көрем нұрын.
Тең өскен сұңқар ұл мен нұрлы қызым,
Солардың дүбірінен естіп тұрмын,
Сайраған Тоқтағұлдың бұлбұл үнін.

Тыңдасақ кеше оның зарлы күйін,
Тыңдаймыз бүгін, міне, нәрлі жырын.
Ел сүйген ізгі нәрсе ізсіз қалмас,
Жалғаны бар ма айтшы, менің мұным.
Ақынның құламайтын күмбезіне
Осы жыр ескерткішке қойған гүлім! [3, 155-156-бб.]

Қорыта айтқанда, қырғыз халқының көрнекті ақыны Тоқтағұл Сатылғановтың әдеби мұрасы әлем өркениеті кеңістігіндегі бүкіл түркі халықтарының ортақ дүниетанымын танытады. Адамзат ұрпақтарының баянды бейбітшілік, рухани келісім туы астындағы гуманизм ұлағаты халықтар тарихындағы осындай кемел тұлғалар тағылымын мәңгілік ұлықтау арқылы сақталады.

ӘДЕБИЕТ

- [1] Назарбаев Н.Ә. Күлтегін жайымының тұсаукесеріндегі сөйлеген сөзі // Байырғы түркі өркениеті: Жазба ескерткіштер: Қазақстан Республикасы Тәуелсіздігінің 10 жылдығына арналған халықаралық ғылыми-теориялық конференция материалдары, Астана қ., 2001 жылғы 18-19 мамыр. – Алматы, 2001. – 584 б.; 9-12-бб.
- [2] Жабаев Ж. Екі томдық таңдамалы шығармалар жинағы. – Алматы: Ғылым, 1996. – 1-т. – 312 б.
- [3] Жабаев Ж. Екі томдық таңдамалы шығармалар жинағы. – Алматы: Ғылым, 1996. – 2-т. – 384 б.
- [4] Әзірбаев К. Екі томдық таңдамалы шығармалар. – Алматы: Жазушы, 1984. – Т. 1: Өлең, терме толғаулар. – 360 б.
- [5] Мырзалиев Қ. Қырғыз құшағында // Мырзалиев Қ. Үш томдық шығармалар жинағы. – Алматы: Жазушы, 1989. – Т. 2: Домбыра. Алақан: Өлеңдер. – 432 б.; 345-374-бб.

REFERENCES

- [1] Nazarbaev N.A'. Ku'ltegin jay'i'mi'ni'ng tusawkeserindegi so'ylegen so'zi. Bai'rghi' tu'rki o'rkeni"eti: Jazba eskertkishter: Qazaqstan Respwbli"kasi' Ta'welsizdigining 10 ji'ldi'ghi'na arnalghan hali'qarali'q ghi'li'mi"-teori"yali'q konferenci"ya materi"aldari', Astana q., 2001 ji'lghi' 18-19 mami'r. Almati', 2001. 584 b.; 9-12-bb.
- [2] Jabaev J. Eki tomdi'q tangdamali' shi'gharmalar ji'naghi'. Almati': Ghi'li'm, 1996. 1-t. 312 b.
- [3] Jabaev J. Eki tomdi'q tangdamali' shi'gharmalar ji'naghi'. Almati': Ghi'li'm, 1996. 2-t. 384 b.
- [4] A'zirbaev K. Eki tomdi'q tangdamali' shi'gharmalar. Almati': Jazwshi', 1984. T. 1: O'leng, terme tolghawlar. –360 b.
- [5] Mi'rzali"ev Q. Qi'rghi'z qushaghi'nd. Mi'rzali"ev Q. U'sh tomdi'q shi'gharmalar ji'naghi'. Almati': Jazwshi', 1989. T. 2: Dombi'ra. Alaqaq: O'lengder. 432 b.; 345-374-bb.

ЛИТЕРАТУРНОЕ НАСЛЕДИЕ ПОЭТА ТОКТАГУЛА –
ДУХОВНАЯ ЦЕННОСТЬ ТЮРКСКИХ НАРОДОВ

Т. С. Тебегенов

Казахский национальный педагогический университет им. Абая, Алматы, Казахстан

Ключевые слова: духовные сокровища, искусство слова, наследие, традиции, поэты, поэзия, потомки.

Аннотация. Наследие искусства слова – кладезь бесценного сокровища тюркских народов. Традиционная поэзия акынов воспитывала у потомков художественно-эстетическое мировоззрение, народ сохранил устное творчество, на протяжении веков передавал поколениям эти бесценные творения. Творения поэтов древней, средневековой истории тюркских народов, Алтын Орды, Моголстана, Казахских ханств, современных государств (Турецкая Республика, Республика Казахстан, Республика Узбекистан, Кыргызская Республика, Республика Туркменистан, Республика Азербайджан) наравне с мировыми художественными шедеврами входят в сокровищницу мировой культуры.

Поступила 12.11.2014г.